

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

ПРОБЛЕМА КІЛЬКОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ЖЕРТВ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ 1943 РОКУ

Для різнополярного сприйняття наукових проблем притаманні різні бачення, різне розуміння суті, характеру й наслідків, неоднакові інтерпретації і, як наслідок, – часто діаметрально протилежні висновки. Значною мірою сказане стосується проблеми хорватсько-сербського конфлікту й українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни. Міжетнічна польсько-українська напруга в Західній Україні – дуже давня проблема минулого, спровокована прагненням однієї сторони домінувати над іншою. Українське і польське суспільства були розділені не тільки мовою та релігією, але й походженням, соціальним розмаїттям і національною ідентичністю. Збройний конфлікт на Волині й у Галичині у 1943–1944 рр. спровоковано, здебільшого, приготуваннями польської метрополії, спрямованими на те, щоби відновити владу Польщі в регіонах, в яких проживали в основному українці. Головні антипольські акції представників української сторони цього конфлікту провели активісти Організації Українських Націоналістів, очолюваної Степаном Бандерою (ОУН-Б) і вояками Української Повстанчої Армії (УПА). Більшість антиукраїнських дій польської сторони були організовані польською Армією Крайовою (АК) і польськими поліційними відділами, створеними поліційними структурами нацистської Німеччини на Волині, а також відділами Армії Крайової і Селянської Охорони (пізніше відомими як “Селянські Батальйони” (Bataliony Chłopskie)) як у Холмському, так і у Грубешівському повітах. Євреї, німці та росіяни завжди були тимчасовим і додатковим чинником розгортання подій у цих регіонах до 1945 р. Однак у цій статті автор хотів би зосередити увагу на деяких специфічних питаннях саме українсько-польських стосунків, що є головною метою публікації.

Українсько-польське напруження початку 1943 р. перетворилося на українсько-польську партизанську війну, ціна якого – десятки тисяч жертв з обох сторін протистояння до 1947 р. Цей конфлікт продовжує впливати на сучасні українсько-польські відносини, для яких характерне увічнення пам’яті жертв протистояння як у Польщі, так і в регіонах Західної України. Однак для “лікування ран історичної пам’яті” в сучасних українсько-польських відносинах вирішальним є не лише поширення загальної інформації про кривавий перебіг та трагічні наслідки згаданого протистояння в мас-медіа, але й дослідження окремих проблем, що мають екстраординарне значення для вивчення відносин між двома народами впродовж Другої світової війни й особливо в останні її три роки. Здається, одна з найголовніших проблем – міфічна мартирологія або “еквілібристична маніпуляція” кількістю

польських жертв міжетнічної напруги у вказаний період. Це питання дуже важливе, зважаючи на величезну невідповідність між історією українсько-польського конфлікту, що ґрунтується на документах, і його публіцистичною історією у публікаціях тенденційних авторів, які швидше застосовують своєрідний ухил до “уявного минулого”, ніж відображають реальну картину подій. Звичайно, “модифікована неправда” притаманна для праць не тільки польських, а й деяких некомпетентних українських авторів (типовий приклад – суттєве перебільшення й маніпулювання кількістю жертв Голодомору 1932–1933 рр. й доведення її до 10 млн осіб деякими політиками в Україні¹). Оскільки в українській історіографії не написано жодної ґрунтовної статистичної фундаментальної праці про людські втрати унаслідок українсько-польського конфлікту 1943 р. на Волині, то в цій публікації доречно детальніше проаналізувати проблему кількості польських жертв у згаданому регіоні.

Суттєвий гальмівний чинник на шляху до встановлення об’єктивної історичної правди – емоційно забарвлені та вкрай тенденційні публікації політично заангажованих авторів. Деякі впливи на їх формування мають “синдроми історичної пам’яті”, що супроводжують вивчення контроверсійних й болісних для певних етнічних груп тем, оскільки заторкують неприємні й складні для сприйняття сюжети з їхнього минулого. Синдром – серед інших визначень – група симптомів, що у психологічно-ментальному аспекті характеризують стан поєднання емоційних думок та рефлексій. Цей термін цілком доцільно застосувати до реакції в польському та українському суспільствах на появу споминів та праць про трагедію на Волині у 1943 р. Упродовж останнього десятиліття дослідження історії українсько-польських відносин під час Другої світової війни ця трагедія стала мабуть-таки основним об’єктом уваги дослідників, заангажованих у критичному аналізі різних аргументів на користь висвітлення цього питання. “Волинський синдром” в історичній пам’яті обох народів відіграє таку ж деструктивну роль, як і “Катинський синдром” довгий час відігравав у російсько-польських відносинах².

Під час українсько-польського конфлікту під впливом пропаганди воюючих сторін були поширені хибні усталені уявлення – стереотипи, що вкарбувалися у свідомість сучасників і від них перейшли до дітей або безпосередньо у формі усних розповідей чи надрукованих споминів, що впливало на культуру сприймання проблеми в суспільних спільнотах народів – західних українців та “кресов’яків” і їхніх нащадків. Наслідок цього – приписування міфічних ознак, образів, за якими приховується пряма фальсифікація одного з найтрагічніших періодів в історії українсько-польських відносин. Приклад – фото повішених у 1923 р. під Радомом циганкою Маріанною Долінською чотирьох своїх дітей, яке

¹ Див.: *Кульчицький С.* Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? / С. Кульчицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/skilki_nas_zagynulo_pid_golodomoru_1933_roku.html; *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / К. С. Berkhoff. – Cambridge, MA (USA), 2004. – Р. 8.

² Див.: *Яжборовская И. С.* Катинский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях / И. С. Яжборовская, А. Ю. Яблоков, В. С. Парсаданова. – Москва, 2001.

багато польських авторів видавали за типовий доказ жорстокості у діях ОУН-Б і УПА (і лише з'ясування історії якого авторами з Польщі зупинило проект встановлення у Варшаві пам'ятника польським жертвам конфлікту на Волині 1943 р. із використанням зображення з цієї фотографії)³.

У Польщі останніми роками особливо активно роздували до нечуваних розмірів кількість втрат польського населення унаслідок українсько-польського конфлікту, максимально применшуючи кількість українських жертв. Майже кожен дослідник визнає, що це питання актуальне, однак ніхто не зумів запропонувати переконливих підрахунків, що ґрунтувалися б на великій кількості архівних джерел. Минуле десятиліття продемонструвало зростання зацікавлення істориків цією проблемою.

Вперше в Польщі політичні спекуляції на трагедії поляків Волині почали поширювати на початку ХХІ ст., коли постало питання про визнання керівництвом цієї держави здійсненої нею операції “Вісла” у 1947 р. етнічною чисткою. Як наслідок, у Польщі розгорнулася цілеспрямована кампанія роздування спекуляцій і шквал реакції, мета якої – переконати суспільство в тому, що ця операція була відносно гуманною відповіддю на вбивства польського населення на Волині, масштаби яких польські автори явно перебільшували⁴.

Від річниці трагічних подій у 2003 р. усе більше польських публіцистів почали писати про те, що, нібито, на Волині в 1943 р. відбувся антипольський геноцид, й намагалися трактувати трагедію смерті поляків Волині не як наслідок загострення українсько-польських відносин, а як результат цілеспрямованих дій українців цього регіону. При цьому більшість цих авторів штучно звужували трагедію Волині виключно до вбивств поляків, ігноруючи цим комплекс інших подій: вбивства українців організованими групами поляків, брутальні вияви нацистської окупаційної політики, трагічну долю й подальшу Катастрофу волинських євреїв від липня 1941 р. до кінця 1942 р., протистояння між повстанськими й нацистськими окупаційними силами, жертви серед цивільного населення як наслідок каральних акцій нацистів у відповідь на дії радянських партизанів на весні–восени 1943 р. тощо.

Донедавна значну увагу дослідники приділяли випадкам масового насильства, котрі деякі історики розцінили як “етнічні чистки”, здійснені здебільшого на національно змішаних українсько-польських територіях у 1943–1947 рр. Масові випадки загибелі великої кількості польського населення – це незаперечний факт, який не піддають сумніву історики в Україні й за її межами. Їх аналіз не є предметом цієї публікації, оскільки його розглянуто у працях багатьох сучасних польських

³ Rocznik Psychiatryczny. Organ Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego / [red. J. Mazurkiewicz]. – Warszawa, 1928. – Zesz. 7. – S. 23; Falszywy opis, prawdziwe zbrodnie // Rzeczpospolita. – Warszawa. – 2007. – 19 maja.

⁴ Див.: Przed Akcją “Wisła” był Wołyń. Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski Pojałtańskiej / [red. W. Filar]. – Warszawa, 2000; Badecka J. O czym milczą Ukraińcy. Dosyć przepraszania. Wywiad Rutkowskiej Małgorzaty / J. Badecka // Nasz Dziennik. – 2002. – 4 października.

дослідників⁵. Проте дуже часто різні автори пропонують власні інтерпретації, оцінки й висновки як з цих, так і багатьох інших питань⁶.

Чимало істориків у Польщі переконані, що усі вбиті на Волині та у Галичині поляки були виключно безневинними та мирними жителями, не вважають актуальною темою вивчення діяльність та моральну відповідальності польських колабораціоністів за скоєні антиукраїнські дії, й роблять при тому сенсаційні та перебільшені заяви, достовірність яких дуже сумнівна. Чимало польських авторів використовують слово “геноцид” (*ludobójstwo*), щоб описати антипольські дії ОУН-Б і УПА на Волині навесні–восени 1943 р. або в Галичині навесні 1944 р.⁷

Звичайно, такий підхід й хибне трактування подій переслідують чітку політичну мету – сформувати стереотип українських націоналістів як злочинців, щоб скомпрометувати їх визвольну боротьбу за національну і державну незалежність України. Польські історики основним джерелом своїх тез вважають спогади. Головний прецедент у висвітленні теми подій на Волині у 1943 р. – книга Владислава та Еви Семашків, що до певної міри була “історичною провокацією”, спричинила бурхливу реакцію (від схвалення в Польщі до шквалу обґрунтованої й часто доволі емоційно забарвленої критики в Україні) й суттєво вплинула на зміст досліджень волинських подій у цих країнах. Згадані автори твердили про понад 60 тис. польських жертв антипольської акції ОУН-Б й УПА на Волині в 1943 р., геноцидну мету цих дій тощо⁸. Їхня книга сформувала й надалі формує базу для фундаментальних підрахунків польських жертв на Волині під час Другої світової війни. З прикрістю

⁵ Див., наприклад: *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993; *Polska–Ukraina: Trudne pytania. Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 6–10 listopada 2001. – Warszawa, 2002; *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943–1944* / [red. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke]. – Koszalin; Leszno, 2004.

⁶ Див., наприклад: *The “Action to Destroy the Poles”* // Berkhoff K. C. *Harvest of Despair...* – P. 285–300; *Burds J.* Comments on Timothy Snyder’s Article, ‘To Resolve the Ukrainian Question Once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947’ / J. Burds // *Journal of Cold War Studies*. – Vol. 1. – No. 2. – Spring 1999; *Himka J.-P.* War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / J.-P. Himka // *Space of identity*. – 2005. – No. 5. – Part 1. – P. 9–24; *Льюшин І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / І. Льюшин. – Київ, 2000; *Льюшин І.* Волинська трагедія / І. Льюшин. – Київ, 2003; *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-ге, доповнене / В. Сергійчук. – Київ, 2009; *Snyder T.* “To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All”: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947 / T. Snyder // *Journal of Cold War Studies*. – 1999. – Vol. 1. – P. 86–120; *Snyder T.* The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing 1943 / T. Snyder // *Past and Present*. – 2003. – No. 179. – P. 197–234.

⁷ Див., наприклад: *Pelensky A.* The Unknown Genocide in Volhynia and Galicia / A. Pelensky // *Undergraduate Journal of Slavic Studies*. – 2005. – Spring. – Vol. 1. – No. 1. – P. 49–62.

⁸ *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – Т. 1–2.

доводиться констатувати, що запропоновані Семашками й навіть більші цифри фігурують не тільки в науково-популярних публікаціях, а й перейшли в праці відомих авторів. Наприклад, Норман Девіс в одній зі статей стверджував, що кількість жертв на Волині й у Галичині сягала від 100 до 500 тис. осіб⁹. Явні перебільшення увійшли теж на сторінки багатьох зарубіжних енциклопедій. Зокрема, у “Лексиконі народовбивства” Гуннара Гайнсона вказано, що на Волині й у Галичині загинуло від 50 до 100 тис. поляків¹⁰, у “Колумбійській енциклопедії” – 100 тис.¹¹

Однак, потрібно відзначити, що нібито неспростовна книга В. та Е. Семашків містить чимало неузгодженостей і піддана значній критиці. Брак підтвердження їхніх концепцій документальними доказами з архівних джерел вказує на недостатню переконливість статистичного аналізу. Факт того, що запропоновані цифри ґрунтуються, здебільшого, на “емоційно забарвлених” спогадах польських учасників подій, дає підстави стверджувати, що їхні підрахунки дуже перебільшені. Нерідко історики, котрі вважали запропоновану Семашками тезу про 60 тис. польських жертв достовірною, на доказ й підтвердження своїх гіпотез й припущень, за винятком суб’єктивних мемуарів, цитували дуже малу кількість документів або взагалі не робили посилань на архівні джерела воєнного періоду.

Основним джерелом для підрахунків багатьох авторів у Польщі були спогади часто понад 40-річної давності, що розкритикували українські учені з огляду на полярність суджень свідків, суб’єктивність та необхідність критичного сприймання спогадів, їх верифікації шляхом співставлення з джерелами іншого походження¹². Наприклад, Василь Михальчук, вказуючи на виявлення розходжень у даних польських та українських авторів, писав, що сперечатись сьогодні про кількість

⁹ *Davies N. Buczacz. ‘Neither Twenty Million, nor Russians, nor War Dead...’ / N. Davies // The Independent. – 1987. – 29 December [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruf.rice.edu/~sarmatia/495/davies.html>*

¹⁰ *Heinsohn G. Lexikon der Völkermorde / G. Heinsohn. – Reinbek, 1998. – S. 283.*

¹¹ *Volhynia // The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. – New York, 2007.*

¹² *Ільюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. у контексті українсько-польських взаємин / І. Ільюшин // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2004. – Вип. 10. – С. 175–193; Ісаєвич Я. Про книгу В. і Є. Семашків / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. ред. кол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади. – С. 375–390; Ісаєвич Я. Трагедія та її відлуння / Я. Ісаєвич // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 358–366; Марчук І. Хто ж спровокував конфлікт? Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. (Warszawa, 2000) / І. Марчук // Визвольний Шлях. – 2003. – Кн. 5. – С. 118–127; Марчук І. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Warszawa, 2000 – Т. 1. – С. 1–1000; Т. 2. – С. 1001–1440 // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни: науковий збірник. – С. 171–180; Isajewycz J. O książce Władysława i Ewy Siemaszków: Ludobójstwa dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / J. Isajewycz // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2003. – Nr. 1. – S. 63–74.*

вбитих людей, спалених будівель – недоцільно, оскільки сучасний дослідник не зможе встановити істини¹³. Роман Грицьків назвав двохтомник В. та Е. Семашків виразним виявом польської українофобії і ностальгії за “кресами” – хворобливого шовінізму, що підштовхнув багатьох польських авторів на неприйнятний для науковців шлях відвертого перекручення фактів і явної фальсифікації історії українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни¹⁴. Показово, що книгу справедливо розкритикували навіть польські рецензенти. Наприклад, Анджей Талага влучно підмітив, що книга Семашків, відзначених нагородою Фундації Юзефа Мацкевича, має мало спільного з проголошеними Мацкевичем цінностями, оскільки вона дуже одностороння¹⁵.

Згідно з українськими критиками, відсутність підтвердження архівними документами – головна причина для того, щоб піддати сумніву підрахунки В. та Е. Семашків, базовані головню на суб’єктивних біографіях. Цитуючи різні архівні джерела і статистичні дані, а також спогади інших свідків – місцевих українських жителів Волині, багато авторів в Україні інтерпретували ці підрахунки тільки як попередні й недостатні для того, щоб робити будь-які остаточні висновки. Наприклад, у складеній на підставі спогадів жителів Володимир-Волинського району книзі Ярослава Царука “Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.” зроблено висновок, що, з урахуванням радянських даних, кількість жертв антипольських акцій УПА значно перебільшені й що до числа нібито вбитих українськими повстанцями насправді причислені люди, що загинули за зовсім інших обставин, а багато вказаних у книзі Семашків випадків не підтверджені спогадами українських очевидців з багатьох сіл¹⁶. Він встановив, що подекуди Владислав та Ева Семашки причислювали до жертв осіб, які виїхали зі своїх населених пунктів ще до збройного конфлікту або незадовго до кривавих подій. Інші – здебільшого цивільні, серед них жінки та діти віком до 16 років, не проживали до вторгнення військ нацистської Німеччини в Україну наприкінці червня 1941 р. або залишили рідні села у результаті цього вторгнення (були вивезені на примусову працю до Райху, загинули внаслідок нацистських “пацифікаційних” акцій тощо). Чимало було й заарештованих співробітниками структур німецької поліції або проживали на окупованих територіях чи на інших етнічно змішаних українсько-польських землях довший час після того, як закінчився кривавий конфлікт¹⁷.

Окремої уваги потребує верифікація тверджень у споминах на підставі археологічних розкопок за участю як українців, та поляків, що унеможливить

¹³ *Михальчук В.* Відкритий лист Владиславу й Еві Семашкам / В. Михальчук // Наше слово. – Варшава. – 2003. – 30 березня. – № 13. – С. 8.

¹⁴ *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зошит 2. – С. 167.

¹⁵ *Talaga A.* Prawda, ale selektywna / A. Talaga // Nowe Państwo. – 2002. – Nr. 11. – S. 42.

¹⁶ *Царук Я.* Трагедія Волинських сіл 1943–1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів, 2003.

¹⁷ *Ісаєвич Я.* З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови / Я. Ісаєвич // Царук Я. Трагедія Волинських сіл... – С. 20.

фальсифікацію даних експертизи виявлених залишків жертв трагічного конфлікту. Проведені спільно кілька таких розкопок спростували наведені в книзі В. та Е. Семашків цифри. Найпромовистіший на сьогодні доказ невідповідності цифрових даних цих польських авторів дійсності – результати ексгумації польських жертв волинської трагедії з неіснуючої сьогодні місцевості Гай (у Рожищенському районі Волинської області, стара назва – Сокуль, колишній Ковельський повіт). Унаслідок її проведення в українському селі Сокіл у жовтні 2013 р. було перепоховано рештки 79 польських жертв конфлікту, які загинули 30 серпня 1943 р.¹⁸ (хоча Семашки у своїй книзі твердили, що того дня було вбито нібито 600 поляків¹⁹, тобто завищили кількість вбитих у 7,5 рази).

Під час аналізу результатів українсько-польського конфлікту В. та Е. Семашки польські людські втрати завищили в декілька разів, а українські мінімізували, трактуючи їх виключно як наслідок “відплатних акцій” польських збройних формувань. Чи не найтипівішими для критичного аналізу можуть бути дані про наслідки кривавого протистояння у Володимир-Волинському районі. Оскільки тут, порівняно з іншими районами, проживало найбільше поляків (20 %) й були найсильніші укріплені бази АК, то саме він став основним об’єктом антипольських виступів. Згідно з повідомленням одного зі службовців Українського Центрального Комітету (УЦК) у створеній німецькою окупаційною владою на території Польщі Генеральній губернії, складеним після початку трагічних подій на підставі розповідей українських очевидців, протягом 11–12 липня 1943 р. у Володимирівському повіті внаслідок антипольських акцій вбито понад 200 поляків, але загалом упродовж попередніх трьох місяців (від середини квітня до 11 липня) поляки з “пляцувок” польського підпілля вбили тут понад 2 400 українців, тобто в 10 разів більше. Таку кількість вбитих українців можна пояснити тим, що до них причислено усіх українців, котрі загинули як у результаті терору польських боївків, так і в результаті нацистського терору, а саме спільних каральних акцій службовців німецької та підпорядкованої їм польської поліції у відповідь на антинацистську боротьбу збройних формувань українського та радянського рухів опору. Ось цитата зі згаданого документа, датованого 11 листопада 1943 р.:

“11–12/VII.1943 р. стали партизани убивати польське населення по селах. Скільки їх убито у повіті, докладно невідомо. Приблизно понад 200 душ. Поляки стали тікати до міста. Увеличуючи цю подію, роздмухували ту різницю до небувалих розмірів. Вже 14–15 липня німці зорганізували польську поліцію, уружили її, умундурували і вислали на станиці. Утворено 8 станиць польської поліції. У відплату за бешкети партизан стала польська поліція мордувати мирне українське населення в найближчій околиці міста, рабувати господарства, та палити села. Нині в повіті є 15 сіл, що зовсім не надаються до замешкання, бо нема ні вікон, ні дверей, ні печей. При тому вбитих українців разом у всіх селах повіту є около 2.400 душ. Всі запаси, інвентар і збіжжя зрабовано. Польська поліція «урядує» в той спосіб: 20–30 осіб

¹⁸ Перепоховання 79 жертв Волинської трагедії в селі Сокіл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/150542,Перепоховання-79-жертв-Волинської-трагедії-в-селі-Сокіл>

¹⁹ *Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo...* – Т. 1. – С. 393–396.

оруженої поліції йде в село і стріляє. Люди тікають, бо кого запають поляки, застрілять без огляду на те, хто би він не був. За поліцією їдуть підводи поляків з міста по 100 і більше фір і все рабують, що попаде під руки, та вивозять для себе готове збіжжя зі стоділ, а стодоли і взагалі будинки розбирають або палять. Поліція при убивстві людей допускається різних звірств. Викручує руки, ноги, кидає в криниці до гори ногами і т. п. У Фалемичах (4 км від Вол.) кількох людей прибили цвяхами до стіни і запалили і т. п. Ці всі звірства є добре відомі польським ксьондзам, бо вони їздять на станиці і відправляють для поліції Богослуження²⁰.

За 60 років ці дані частково верифікував волинський краєзнавець Ярослав Царук, який у результаті власних опитувань ще живих учасників тих подій зробив неповні підрахунки жертв українсько-польського протистояння з обох сторін конфлікту, що спростували дані В. та Е. Семашків. Наприклад, за твердженням Семашків, 12 липня 1943 р. у колонії Мар'я Воля біля Володимира-Волинського нібито вбито близько 230 поляків (45 сімей), на підставі підрахунків Я. Царука – тільки 45. Хоча Семашки твердили, що на території сучасного Володимир-Волинського району було вбито 1 915 поляків, згідно з даними Царука – тільки 430. Водночас там же поляками зі збройних формацій польської поліції та озброєних формацій польського підпілля було вбито 1 454 українці (1 244 з яких Царук ідентифікував поіменно, але, як видається, не причислив до них усіх жертв каральних акцій німецьких відділів СС і поліції)²¹.

Дані, отримані шляхом опитувань українських свідків, дають підстави стверджувати: упродовж 1938–1944 рр. не менше 1 250 українців (більше ніж у п'ять разів, ніж поляків) вбито в Ківерцівському районі, серед них 747 вбиті за 1943 р. і до весни 1944 р. переважно службовцями польської поліції. Тоді ж в тому ж регіоні було вбито 138 поляків вояками УПА головно під час збройних сутичок, 55 поляків кримінальними елементами і 33 поляків, вбивцями яких були невідомі особи. Тобто, якщо не брати до уваги поляків, вбитих злочинцями або невстановленими особами, можна стверджувати, що в цьому районі було вбито майже у чотири рази більше українців, ніж поляків²².

Подібне співвідношення можна простежити на прикладі інших районів²³, але це не є предметом цієї статті, у якій автор хотів би зосередити увагу передовсім на

²⁰ 13/11.1943 р. відпис. // National Archives of Canada in Ottawa. – MG 31. D 203. – Vol. 25. File. 10. Nimets'ko-polskyi teror. Halychyna.

²¹ Царук Я. Трагедія Волинських сіл... – С. 21.

²² Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Ківерцівський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2008. – С. 28.

²³ Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині / О. Денищук. – Рівне, 2003. – Кн. 1: Рівненська область; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009; Трагедія українсько-польського

загальних даних про втрати поляків на Волині насамперед на підставі польських джерел. Польські архівні документи й публікації за 1943 р. не підтверджують радикальних тверджень і підрахунків авторів із Польщі про понад 60 тис. польських жертв на Волині. Парадоксально, але, на противагу до тверджень дослідників, підрахунки яких ґрунтуються чи не виключно на відносно недавніх споминах, оригінальні польські джерела подають цілком інші цифри, що видаються достовірнішими, бо базовані на описі подій “за свіжими слідами”.

Згідно з твердженням активного діяча польського підпілля Мечислава Днепровського, протягом 1941–1943 рр. українці вбили 15 тис. поляків на Волині²⁴. У нелегальному часописі польського підпілля “Наші східні землі” (“*Nasze Ziemię Wschodnie*”) за листопад 1943 р. констатовалося, що “ми повинні враховувати велику кількість понад 15 тис. жертв”²⁵. Відповідно до польського підпільного журналу “Народ” за листопад 1943 р., українці вбили понад 20 тис. поляків на Волині²⁶. 20 грудня 1943 р. керівник делегатури польського уряду Волинської округи Казімеж Банах підсумував: під час антипольських акцій ОУН-Б і УПА на Волині загинуло 15 тис. волинських поляків²⁷. Волинське представництво делегатури польського еміграційного уряду обмежило загальну кількість польських жертв лише до 15 тис. осіб²⁸. 2 червня 1944 р. керівний діяч польського підпілля “Равицький” у листі до іншого під псевдом “Професор” не погоджувався, що українці вбили тільки 10 тис. поляків на Волині й назвав власну кількість – 20 тис.²⁹

Згідно з українським дослідником Миколою Сивіцьким, який робив підрахунки переважно на підставі польських архівних матеріалів, можна констатувати, що внаслідок антипольської акції ОУН-Б і УПА загинуло від 15 до 20 тис. поляків³⁰.

протистояння на Волині 1938–1944 років: Іваничівський і Локачинський райони / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2010; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2011; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2011; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2011; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2011; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Волинська область. Підсумки / [упоряд. Я. П. Федорчук]. – Луцьк, 2012; *Криштальський А.* Кривда за кривду: Польсько-німецький терор 1943–1944 років на Горохівщині / *А. Криштальський.* – Луцьк, 2013.

²⁴ Див. розділ XII “*Dokumenty zbrodni*” у книзі: *Dnieprowski M.* Problem ukraiński a polska racja stanu / *M. Dnieprowski.* – Lwów, 1943.

²⁵ *Tragedia Wołynia trwa // Nasze Ziemię Wschodnie.* – 1943. – Nr. 5. – Sierpień–październik.

²⁶ *Narod.* Rok IV. 1943. Nr.11 // *Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN).* – 202/III/115. – K. 238.

²⁷ 20.XII.1943. *Sprawozdanie z Wołynia // AAN.* – 202/II-51. – T. 5. – K. 405.

²⁸ *Sprawozdanie sytuacyjne.* VI.1944. D.P. Sekcja Wschodnia // *AAN.* – 202/III/13. – K. 7.

²⁹ *Rowecki do Profesora.* Warszawa, 2 czerwca 1944 // *AAN.* – 202/II-71. – K. 130.

³⁰ *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / *M. Siwicki.* – Warszawa, 1992. – T. 2. – S. 20–29.

Тільки деякі польські історики поділяли цю думку й вважали її достовірною. Зокрема, польський історик Юзеф Дарський підтвердив: “Відповідно до рапортів АК, загальна кількість польських жертв на Волині у 1943 р. сягає 15 тис. Одне можна стверджувати з певністю, що було не менше українських жертв”³¹. Згідно з визнанням Владзімежа Дземіаньчука, різні українські угруповання вбили понад 20 тис. осіб польського походження на Волині протягом 1943–1944 рр.³² Ці дані вважають достовірними також авторитетні західні дослідники актуальних проблем східноєвропейської історії періоду Другої світової війни. Наприклад, за твердженням Карела Беркгоффа, “щонайменше 15 тис.” поляків загинули під час українсько-польського протистояння на Волині³³.

Якщо найправдоподібніше на Волині у 1943 р. загинуло 20 тис. поляків, звідки тоді взято цифри 40 або 60 і більше тисяч? Куди зникло багато тисяч поляків із сіл Волині? Польські та німецькі джерела свідчать, що насправді вони зуміли втекти до невеликих містечок та великих міст під захист німецьких гарнізонів. 30 жовтня 1943 р. у Львові під час наради з представниками української громадськості Галичини провідник УЦК Володимир Кубійович становище на Волині визначив так: “Про Волинь – українська поліція пішла в ліс, її закликали, вони не вертались; тоді німці зробили набір. Українці не голосяться – зголосились поляки і почалась боротьба. І на селі вже нема поляків, але міста Волині ще ніколи не мали стільки поляків, як тепер. Приклад: у Володимир-Волинському було 7 тисяч українців, 9 тисяч поляків; є 3 тисячі українців, а 12 тисяч поляків”³⁴.

Проте десятки тисяч поляків не залишилися на постійно в містах Волині – не в стані прогнати тисячі біженців, окупаційна адміністрація поспішила “позбутися зайвих ідців”, яких вивезли на роботу до Райху й лише невелика частина зуміла виїхати до рідних чи знайомих в Галичину чи в окуповані нацистською Німеччиною регіони Польщі. Унаслідок цього на Волині, на відміну від тисяч вбитих українців, десяткам тисяч поляків вдалося врятувати своє життя. 19 серпня 1943 р. генерал Тадеуш Коморовський доповів у Лондон: “Зосереджені у містечках біженці мусили зголошуватися на виїзд до Райху або були вербовані до вжитої для репресій проти українців поліції, котра сама потім виїхала до Німеччини. Німці теж перевели батальйон поліції з Генеральної губернії, що скоєним звірствам [bestialstwom] надає характер польської помсти”. Коморовський констатував, що, у зв’язку з цим, ОУН видала “відоzву від 18 травня, що перекидала відповідальність за події на Польщу та вислужування німцям” й обіцяла посилення антипольських акцій. Подальша інформація у звіті спростовує гіперболізовані твердження деяких авторів про нібито вбивство вояками УПА усього польського населення 100 польських сіл переважно у Володимир-Волинському та Горохівському повітах упродовж 11 і 12

³¹ *Darski J. Towarzysze broni / J. Darski // Stosunki polsko-ukraińskie 1917–1947. Od tragedii do współpracy. – Warszawa, 1990. – S. 26.*

³² *Dziemiańczuk W. Polish Self defence in Volhynia. Transl. Ala Getlich & Hanna Sokolska / W. Dziemiańczuk. – Toronto, 1999. – P. 28.*

³³ *Berkhoff K. Harvest of Despair... – P. 286.*

³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 13 зв.

липня. Не згадуючи про ці міфічні цифри, Коморовський натомість констатував, що 11 і 12 липня спалено 60 польських сіл у Горохівському та Володимирському повітах, біженці з яких переважно втекли до Польщі. “Наприкінці липня з причини вичерпання амуніції впала Гута Степанська, що оборонялася від березня. Оборонці перебралися у район Ківерців й до Антонівки. На просторі, охопленому ризаниною, всі поляки втекли до містечок. З більших міст до Німеччини вивезено 35 тис. людей. Ті, які є ближче до кордону, втікають до Ген[еральної] губернії”³⁵.

Німецькі документи свідчать, що після антипольської акції від червня щодня тисячі поляків прибували з Волині в Галичину, звідки більшість із них були скеровані на примусову працю до Райху (хоча важко назвати їх точну кількість, з усією впевненістю можна стверджувати, що в червні з усієї Волині їх було багато тисяч). 30 червня 1943 р. керівник СС і поліції на Півдні Росії Ганс-Адольф Прютцманн констатував, що “здійснювані доти тільки подекуди напади на польські села, передовсім у районах Сарн та Костополя, набули систематичного характеру”, й підсумував: “Напади на польські поселення набули таких масштабів, що мешканці тих поселень, які ще не зазнали нападів, тисячами залишали свої села й вирушали в міста й добровільно зголошувалися на роботу до Райху”³⁶.

У липні в результаті проведення антипольської акції ОУН-Б і УПА на Волині кількість польських біженців із цього регіону зросла. 29 липня 1943 р. у листі до німецького губернатора Галичини Отто Густава Вехтера його радник Альфред Бізанц інформував: “Акція стосовно біженців із Волині наближається до свого кінця. Евакуація міст з Волині проходить на лінії Рівне–Львів, при чому транспорти скеровуються на Перемишль, де у місцевому перехідному таборі працездатних спрямовують на працю до Райху. Такі транспорти проходять через Львів щоденно з 1000 або до 2000 людей”³⁷.

Про масштаби вивезення на територію Генеральної губернії або на працю до Німеччини багатьох тисяч поляків із Волині свідчить той факт, що тільки одного дня, 7 серпня 1943 р., із Рівного до Львова й звідти до Перемишля та Німеччини прибуло від 1 до 2 тис. людей – біженців із Волині³⁸. На початку жовтня 1943 р. щодо кількості поляків, які в липні–серпні виїхали з Волині до Райху на роботу, у звіті делегатури уряду Речі Посполитої констатовано: “Упродовж липня та серпня цього року виїхало пересічно 25000 осіб”³⁹. Однак ця цифра неповна – тільки від третьої декади серпня до середини вересня з Волині виїхало понад 20 тис. поляків. 16 вересня 1943 р. генерал-губернатор Генеральної губернії Ганс Франк у листі

³⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1976. – Т. III: kwiecień 1943 – lipiec 1944. – S. 59–60.

³⁶ HSSPF Rußland-Süd. Führungsstab für Bandenbekämpfung, Abt. Ic Buch Nr. 51/43 g., 30.Juni 1943 // Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (BA-MA). – RH 22/122; The [U.S.] National Archives in Washington, D.C. – T-501. – Roll 39. – Frame 000545.

³⁷ Bericht des Beraters beim Gouverneur des Distrikts Galizien vom 29.Juli 43 // Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). – R 102 II/11. – Bl. 57.

³⁸ BA. – R 102 II/11. – Akt. 11. – Bl. 58.

³⁹ AAN. – 202/III/122. – K. 20.

райхсміністрові окупованих східних областей Альфредові Розенбергу підсумував, що “в останні тижні з Волині через події, що відбулися там, до Генеральної губернії втекло понад 20000 осіб”⁴⁰.

Отже, тільки під час найбільшого загострення українсько-польського конфлікту в червні 1943 р. із Волині виїхало багато тисяч поляків: у липні та серпні – 25 тис., й у першій половині вересня – 15 або за 3,5 місяці разом приблизно 50, значну частину яких окремі автори свідомо причислили до вигаданого міфічного числа польських жертв конфлікту на Волині. Однак, що далі діяти польського підпілля віддалялися від подій, то більше завищували кількість польських жертв, причому характерно, що автори інформаційних повідомлень переважно, образно кажучи, “брали цифри зі стелі”, оскільки ніколи не проводили не тільки вивчення демографічної ситуації на Волині, а й елементарних опитувань учасників подій. Наприклад, у повідомленні департаменту інформації і преси делегатури уряду Речі Посполитої на край від 5 травня 1944 р. стверджувалося, що нацисти вбили 30 тис. поляків, а українські націоналісти – 110 тис.⁴¹ й ці цифри підтверджує інший документ того ж департаменту, в якому стверджено вже про 140 тис. польських жертв терору ОУН і УПА й також згадано 120 тис. поляків – жертв більшовицьких акцій та 70 тис. поляків, евакуйованих або мобілізованих до Червоної армії⁴² (згідно з іншими даними, радянські карально-репресивні органи депортували приблизно 150 тис. поляків із Волині⁴³). Проте й це була не межа і незабаром згадану цифру збільшили до 150 тис. поляків⁴⁴.

Однак у кінцевому підсумку співставлення і критичного аналізу різних цифр, як видно з наведених у статті даних, із 360 тис. волинських поляків, котрі проживали на Волині станом на вересень 1939 р., від 120 тис. були депортовані НКВД, понад 50 тис. – вивезені на роботу або евакуйовані до Райху, й на початку 1944 р. залишилося лише 170 тис. поляків. Отже, наведені цифри й підрахунки на основі польських джерел дають підстави стверджувати, що приблизно 20 тис. волинських поляків загинули унаслідок українсько-польського конфлікту в 1943 р.

Перебільшення кількості польських жертв українсько-польського протистояння на Волині довгий час було одним із компонентів формування міфу про те, що українські націоналісти скоєним супроти поляків злом перевершили зло, заподіяне

⁴⁰ Der Generalgouverneur. Ch. d. A. 194/43 g – 585. 16. September 1943. An den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. gez. Frank // BA. – R 102 II/11. – Bl. 61. Детальніше про загальну статистику польських біженців із Волині на територію люблінського дистрикту Генеральної губернії див.: *Kielbon J. Napływ Polaków z za Bugu do dystryktu lubelskiego w latach 1943–1944 (ustalenia liczbowe)* / J. Kielbon // *Zeszyty Majdanka*. – 1991. – Nr. 13. – S. 29–48.

⁴¹ AAN. – 202/III/126. – K. 21.

⁴² Czy znasz prawdę o Wołyniu? // Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. – Sygn. Akt V/175, H 2, nr. 4. – K. 23.

⁴³ *Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947* / L. Kulińska. – Kraków, 2002. – T. 1. – S. 154.

⁴⁴ AAN. – 203/XV/42. – K. 152.

їм більшовиками й нацистами. Наприклад, польська дослідниця Люцина Куліньська заявила, що злочини на Волині презентують такі вияви нелюдської жорстокості, що перевищують зло, завдане полякам нацистськими чи радянськими окупантами⁴⁵.

20 тис. польських жертв на Волині – безумовно багато, але важко назвати цю цифру аж занадто жахливою, враховуючи брутальність війни, розпалювання конфлікту двома зовнішніми силами (переважно німецькими окупаційними структурами й кадровими працівниками НКВС у радянських партизанських загонах). На заповідяному полякам нацистами злі, очевидно, не варто акцентувати спеціально – ця проблема висвітлена в сотнях статей, книгах, спогадах, збірниках документів. Що ж стосується політики СРСР щодо поляків, для порівняння можна згадати один промовистий факт: у 1940 р. й у червні 1941 р. тільки під час чотирьох каральних операцій НКВС переважно в Катині, під Харковом й у містах Галичини (без урахування тогочасних депортацій і повоєнних репресій та розстрілів у Польщі тощо) було вбито на 2 тис. більше людей, які були громадянами Польщі на 1 вересня 1939 р., ніж протягом усієї антипольської акції, яку польські автори називають “волинською різаниною” (за рішеннями спеціальної трійки НКВС СРСР, зокрема, розстріляно 21 857 осіб, із них у Катинському лісі (Смоленська обл.) 4 421 людину, у Старобельському таборі поблизу Харкова – 3 820 осіб, в Осташковському таборі (Калінінська обл.) 6 311 осіб і 7 305 осіб розстріляно в інших таборах і тюрмах Західної України і Західної Білорусі)⁴⁶.

Як мінімум утричі перебільшена кількість польських жертв на Волині – дуже далека від реальної кількості. І щонайменше спрощенням можна вважати прагнення багатьох польських авторів видати гіпотетичне число втрат поляків за істинне. Смерть людей, особливо невинних й безборонних, – це вже трагедія, яку не потрібно ні перебільшувати, ні применшувати. Зайва гіперболізація кількості польських жертв міжетнічного протистояння на Волині в 1943 р. може бути корисною тільки для ворогів політичного зближення України і Польщі. Отримання правдивих відповідей на актуальні питання теми цього конфлікту буде можливе, очевидно, коли українські й польські історики прислухатимуться до аргументів одні одних і шляхом подальшого запровадження до наукового обігу всього комплексу невідомих або розсекречених після 1991 р. і досі маловідомих архівних документів пострадянських архівів й архівів Польщі, США, ФРН, РФ та інших країн.

Потребує подальшого вдосконалення методологія верифікації спогадів – актуальною залишається проблема встановлення, хто винен у кожному окремому випадку, зокрема виконавців вбивств. Адже необхідно розрізняти скоєння злочинів невідомими особами, кримінальними злочинцями, учасниками збройних формувань АК і УПА, українськими та польськими шуцманами та службовцями

⁴⁵ *Kulińska L.* Ludobójstwo na ludności polskiej na Wołyniu / *L. Kulińska* // *Arkana*. – 2002. – Nr. 48 (listopad–grudzień). – S. 190.

⁴⁶ Особая папка. Совершенно секретно. Товарищу Хрущеву Н. С. Председатель Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР А. Шелепин 3 марта 1959 года. н. 632-сч // Российский государственный архив социально-политической истории в Москве. – Ф. 17 (Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991)). – Оп. 166. – Д. 621. – Л. 128–129.

української й згодом польської поліції, радянськими партизанами, агентами НКВС, нацистськими карально-поліційними та іншими підрозділами тощо. Тільки таке розмежування сприятиме запобіганню спотворення історичного минулого, униканню ситуації приписування усіх польських жертв українським повстанцям й відтворенню справді об'єктивної картини подій, неспотвореної упередженістю авторів чи їхнім бажанням збільшити у підрахунках кількість жертв однієї з етнічних груп міжнаціонального конфлікту. Проблема ж встановлення кількості українських жертв протистояння – це предмет окремого дослідження, що ще очікує свого вивчення як важлива і складна тема (хоча скільки українців загинули від рук польських шовіністів, визначити важко, бо більшість їхніх злочинів за часів СРСР приписували нацистам, зокрема й масові вбивства українців, скоєні польськими колабораціоністами у формуваннях допоміжної поліції) і потребує компаративного аналізу з кількістю втрат польського населення в результаті кривавої ворожнечі на Волині під час Другої світової війни.

Тривання спекуляцій щодо сумнівних даних на підставі “модифікованої пам'яті” реанімує ворожість між українцями й поляками і, очевидно, шкодить подальшому розвитку конструктивних українсько-польських відносин. У майбутньому фальсифіковані звинувачення, базовані на “осучасненій пам'яті” і глибоко вкорінених упередженнях, потребують ґрунтовної наукової верифікації. Тому завдання академічних кіл, які консультують політиків – пом'якшити напругу між українським і польським суспільствами. Це треба брати до уваги не лише під час дослідницької праці історикам, але й ініціаторам спроб узгодження ушанування пам'яті загиблих жертв конфлікту, зроблених активістами української та польської громадськості й санкціонованих керівництвом держав обох народів спільних заходів щодо вшанування усіх жертв українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни.